

ŽÁNER EPIDEIKTICKÝCH REČÍ A GORGIOV PALAMÉDÉS¹

VLADISLAV SUVÁK, Inštitút filozofie a etiky FF PU, Prešov

SUVÁK, V.: The Genre of Epideictic Speeches and Gorgias's *Palamedes*
FILOZOFIA 69, 2014, No. 3. pp. 256-266

The first part of the paper outlines the status of the genre of epideictic literature in the 5th century BC as well as the Gorgianic figures of speech as found in the Ancient handbooks of rhetoric. The second part deals with the methods of argumentation (*apagōge* and *eikos*) used by Gorgias in his speeches *Encomium of Helen* and *Defence of Palamedes*. The final part offers an analysis and brief interpretation of *Defence of Palamedes* which is not only a brilliant example of rhetorical style but also a demonstration of epistemological conviction that the it is impossible for us to reveal the truth.

Keywords: Epideictic literature – Gorgias – *Defence of Palamedes* – Gorgianic figures of speech – Impossibility of revealing the truth

Interpretácie klasického gréckeho myslenia vzťahujeme predovšetkým na trojicu Sókratés – Platón – Aristotelés. Kľúčové témy klasického myslenia sa však objavujú pred Sókratom – u tragických básnikov (Aischylos, Sofoklés), historikov (Thúkydídés), sofistov (Prótagoras), či rečníkov (Gorgias). Práve oni objavujú priestor, ktorý umožní Sókratovi a jeho žiakom formulovať potrebu hľadania nového vzťahu k vlastnému životu. Rétorika má v tejto dobe dôležité postavenie – nielen preto, že si nárokuje stať sa novou inštitúciou výchovy (παιδεία), ale najmä preto, že sa ňou skutočne stáva. Platónovu kritiku rétoriky by sme mohli pochopiť okrem iného ako snahu o oslabenie jej rastúceho vplyvu. Ak chceme vymedziť miesto rétoriky v ranej fáze klasického gréckeho myslenia, mali by sme sa pokúsiť o čo najdôslednejšie štúdium textov, ktoré sa nám zachovali, a to – pokiaľ je to možné – bez toho, aby sme si za východisko zvolili platónsko-aristotelovskú kritiku rečníctva a sofistiky. Jednou z možností takéhoto štúdia sú epideiktické reči, ktoré napísal Gorgias ešte predtým, ako začali literárne pôsobiť prví Sókratovi žiaci (Antisthenés, Aischinés, Faidón, Eukleidés, Platón, Xenofón).

Žáner epideiktických rečí (τὸ ἐπιδεικτικὸν γένος). V nadväznosti na Aristotelo-

¹ Táto práca vznikla s podporou Agentúry na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-0164-12. Rád by som sa poďakoval Andrejovi Kalašovi, Jarovi Cepkovi, ako aj anonymným recenzentom *Filozofie* za kritické poznámky k textu. Epideiktické reči sú „demonštratívne“; por. Quintilianovo označenie *demonstrativum* (*Inst. Orat.* 3.4.12); niekedy sa používa na ich označenie výraz „pagnyrické“ (ἐγκωμιαστικόν; *Inst. Orat.* 3.4.12).

vu typológiu v *Rétorike* I.3 rozlišujeme tri druhy reči (λόγος): *poradnú* (συμβουλευτικός), *súdnu* (δικανικός) a *ukážkovú* (ἐπιδεικτικός). Epideiktické reči sa podľa Aristotela nedajú vymedziť jednoznačne, lebo sa miešajú s ďalšími dvomi druhmi, ale v zásade sa týkajú chvály (ἔπαινος) alebo hany (ψόγος).²

Epideiktická literatúra je charakteristická tým, že vznešené predstavuje ako každodenné, staré veci ukazuje novým spôsobom, z neznámeho robí familiárne, nedávne udalosti vysvetľuje cez mýtické príbehy atď.³ Epideiktický žáner predstavuje transformujúcu sa reč, ktorá zameriava pozornosť poslucháčov na veci alebo udalosti tak, že ich ukazuje neobvyklým spôsobom. Viacerí moderní historici predpokladajú, že epideiktické reči pisali učitelia rétoriky preto, aby sa ich žiaci učili naspamäť a mohli ich napodobňovať.⁴ Proti tomuto predpokladu by sme mohli namietat', že Gorgiove alebo Antisthenove reči nie sú len ukážkou štýlu, ale aj demonštráciou postojov, ktoré sú dôležité z hľadiska dobových diskusií o povahe poznania alebo zdatnosti konania.⁵

Dve najstaršie zachované reči – *Chválu Heleny a Palamédovu obhajobu* – skomponoval Gorgias, slávny rečník, ktorý Aténčanom názorne predviedol, že rétorika sa môže stať mocnou zbraňou v rukách toho, kto ju ovláda.⁶ Obidve by sme ich mohli označiť za epideiktické (panegyrické), ale neplatí to úplne, lebo *Palamédés* by mohol slúžiť ako príklad pomyselnej súdnej reči či, presnejšie, obhajoby, ktorá odpovedá na fiktívnu Odysseovu obžalobu. Takisto *Helena* má okrem chváloreči aj prvky súdnej reči, lebo obhajuje Helenu proti všeobecnej mienke, že zapríčinila trójsku vojnu. Dôležitým aspektom gorgiovskej rétoriky je pôsobenie na city. Gorgias v *Helene* otvorene priznáva, že reči (λόγοι) majú podobné účinky ako φάρμακα (*Hel.* §§8-12).⁷ Čarovná moc *logu* sa nepriamo zvyrazňuje výpočtom síl, ktoré pôsobia na Helenu. Jej odchod do Tróje si vynútili bohovia (osud), resp. Paris (násilie), resp. erós (neovládateľná vášeň), resp. presviedčanie (sila reči). Helena je nevinná, lebo vo všetkých prípadoch konala proti svojej vôli. Λόγος (reč)

² Aristot., *Rhet.* 1.3.3 1358b12; *Rhetorica ad Herennium* 1.2.2, 3.6.10; Cicero, *De inventione* 1.5.7; Quint., *Inst. Orat.* 3.4.3. Aristotelés vymedzuje epideiktickú reč s ohľadom na to, komu je určená – divákovi (θεωρός) na rozdiel od súdnej reči, ktorá je určená porotcovi (δικαστής), a politickej reči, ktorá je určená členovi zhromaždenia (ἐκκλησιαστής); *Rhet.* 1.3.2 1358b. Epideiktické reči sú „demonštratívne“; por. Quintilianovo označenie *demonstrativum* (*Inst. Orat.* 3.4.12). Niekedy sa používa užšie označenie „panegyrické“ (πανηγυρικός), ktoré má možno historický základ v gorgiovskej rétorickej škole (Isokratés). *Panegyriky* sú v zásade chváloreči na známe osobnosti alebo verejné inštitúcie obce, resp. na samotnú obec. Chválospevy osobnejšieho charakteru sa označujú termínom ἐγκώμιον (prednášali sa na hostinách).

³ Plat., *Phdr.* 267a-b; Isocr., *Paneg.* 8; Isocr., *Bus.* 4; Isocr., *Panath.* 36; Ps.-Plut. *Orat.* 838f.

⁴ Pozri (Kennedy 1959, 169 a n.; Buchheit 1960, 39; Cole 1991, 81). Tradiční interpreti predpokladajú, že epideiktické reči (obzvlášť tie Gorgiove) boli ukážkami vzorových textov pre rečnícke cvičenia – dokazovali, že človek ovládajúci umenie *logu*, môže to, o čom hovorí, vysoko vyzdvihnúť alebo zdiskreditovať, takže skutočným cieľom epideiktických reči bola obhajoba rečníckeho umenia. Bližšie pozri (Kraus 1998).

⁵ Poznamenajme, že v prípade Gorgiových reči nie je úplne jasné, do akej miery obhajujú alebo ironizujú dobové myšlienkové postoje (Nestle 1942).

⁶ Diog. Laert. VIII 58.

⁷ Bližšie pozri (de Romilly 1975).

má rovnaké postavenie ako všetky ostatné sily, dokonca aj tie božské, čo z neho robí skutočne „veľkého vládcu konajúceho takmer božské diela prostredníctvom tela, ktoré je zo všetkého najnepatrnejšie a najmenej viditeľné“ (*Hel.* §8).

Gorgias vytvoril niekoľko nástrojov na umocnenie presvedčivosti reči. Mohli by sme menovať postupy, ako sú μακρολογία (lat. *amplificatio* = zdôrazňujúce vysvetlenia nejakej veci, ktoré ju stavajú do nového, jasnejšieho svetla)⁸ alebo συντομία (lat. *brevitas* = stručnosť, výstižnosť reči).⁹ Sókratés v Platónovom *Faidrovi* 267b pripisuje Gorgiovi aj objav argumentácie na základe pravdepodobnosti, schopnosť učiť z malých vecí veľké a z veľkých malé, schopnosť predstaviť nové veci starým a staré veci novým spôsobom. Najúčinnjším nástrojom gorgiovskej rétoriky je však štýl, pre ktorý je charakteristické plynulé vyjadrovanie a rytmické usporiadanie, vetné konštrukcie tvorené antitézami, slovné hry, používanie odvážnych metafor a básnických epitet. Gorgias pripodobňoval reč k poézii pre jej figuratívny spôsob vyjadrovania – bol presvedčený o tom, že najúčinnjšie pôsobí na poslucháčov obrazné vyjadrovanie.¹⁰

Figúry reči (σχήματα Γοργία). Gorgiovské figúry reči si môžeme predstaviť ako „jazykové ornamenty“.¹¹ Slovo „figúra“ (σχῆμα) označuje neprirodzené, t. j. z hľadiska zaužívaného spôsobu vyjadrovania „neprirodzené“ použitie niekoľkých slov – na rozdiel od trópu, ktorý sa viaže na jedno slovo¹² – so zámerom zvýšiť účinnosť reči. Figúry sa nedajú využiť vždy a všade.¹³ Ale ak sa spoja so vznešeným slovníkom, poskytujú reči pôvab (χάρις) a dôstojnosť (ὄγκος).¹⁴ Antickí gramatici sa zmieňujú o šiestich gorgiovských figúrach reči:¹⁵

1. ἀντίθεσις (lat. *antithesis*) = umiestnenie protikladných výrazov alebo významov tvoriacich časti viet (resp. kratšie vety) do jednej vety (resp. do súvetia).¹⁶ Pre Gorgia je príznačné, že využíva antitézy oveľa častejšie ako iní grécki rečníci.¹⁷

2. παρονομασία (lat. *adnominatio*) = hra so slovami, ktoré znejú rovnako, ale majú odlišné významy.¹⁸

⁸ Plat., *Phdr.* 267a; Quint., *Inst. Orat.* 28.3.53; Cicer., *Part. Or.* 15; Quint., *Inst. Orat.* 2.5.9; 5.10.99.

⁹ Aristot., *Rhet.* 3.6.1.

¹⁰ Dionys. Halic., *Thucyd.* 4; 5; 25; Demetrius, *Eloc.* 15; 29; Cicero, *Orat.* 164-165.

¹¹ Dionys. Halic., *Demosth.* 40; *Thucyd.* 24.

¹² Dionys. Halic., *Dem.* 48.

¹³ Demetrius, *Eloc.* 27-29, 154, 247, 250.

¹⁴ Demetrius, *Eloc.* 29, 154, 247.

¹⁵ Bližšie pozri (Navarre 1900, 92 a n.; Burgess 1902, 102 a n.; Allen, 2007; Anderson 2000).

¹⁶ Dionys. Halic., *Thuc.* 24; Cicero, *Orat.* 175. (Cicero kritizuje Gorgia za to, že pri využívaní antitéz prekračuje únosnú mieru).

¹⁷ Filodémos (*Rhet.*, s. 29, PHerc. 1426, stĺp. 4a) označuje antitézy za typické figúry panegyrických (epideiktických) reči. Avšak ako upozorňuje J. D. Denniston, vyjadrovanie pomocou protikladov nie je vlastné iba rétorike, ale celému gréckemu mysleniu. Antitézy sa vyskytujú už v najstarších textoch (Denniston 1952, 70-77).

¹⁸ Dionysios označuje túto figúru adjektívom „divadelná“ (θεατρικός) a charakterizuje ju ako „studenú“ (ψυχρά), a to pre jej prílišnú strojenosť a slabý účinok na city poslucháčov (Dionys. Halic., *Thuc.* 24, 48).

3. ἀναδίπλωσις (lat. *reduplicatio*) = bezprostredné opakovanie slov alebo slovných spojení na začiatku vety.¹⁹

4. παρήχησις (παρήχημα, lat. *homoeopropheron*) = opakovanie rovnakého zvuku v niekoľkých po sebe nasledujúcich slovách.

5. ὁμοιοτέλευτον (lat. *similiter desinens*) = podobnosť poslednej slabiky v slovách alebo vetách, ktoré nasledujú bezprostredne po sebe. Podobnosť zvukov vytvára rytmus (ide o zvláštnu formu παρήχησις) a zosilňuje spojenie medzi slovami s podobnými slabikami.

6. παρίσσωσις = forma paralelizmu, keď vety alebo ich časti majú rovnaký počet slabík, čím sa dosahuje vyvážené frázovanie.²⁰

Všetkých šesť figúr využíva protiklad a opakovanie. Učebnicovým príkladom využitia gorgiovských figúr reči by mohla byť *Pohrebná reč* – chvála (ἐγκώμιον) odvahy Aténčanov padlých v boji.²¹ Prečítajme si aspoň jej začiatok:

„Čo totiž títo muži nemali z vecí, ktoré muži majú mať? A čo mali z vecí, ktoré by muži mať skôr nemali? Kiež by som mohol povedať, čo chcem, a kiež by som chcel povedať, čo povedať treba, a skryl sa pritom pred božím hnevom a unikol pred ľudskou závisťou. Títo totiž nadobudli bohom inšpirovanú cnosť, ale ľudskú smrteľnosť, ďaleko uprednostňujúc vľúdnu zhovievavosť pred bezohľadným právom a správnosť myšlienok pred presnosťou zákona. Za najbožskejší a všetkým ľudom najviac spoločný zákon považovali to, že niekto vie v správnom čase to správne povedať, zamlčať, vykonať alebo nechať to bez povšimnutia“ (preložil Andrej Kalaš).

Keď sa pozrieme na grécky text z hľadiska použitých figúr reči, všimneme si, že Gorgias využíva protiklad a opakovanie hneď od prvej vety:

τί γὰρ ἀπῆν τοῖς ἀνδράσι τούτοις ὧν δεῖ ἀνδράσι προσεῖναι

„Čo totiž títo muži nemali (ἀπῆν) z vecí, ktoré muži majú mať (δεῖ προσεῖναι)“

Antitézu vidíme vo dvojici ἀπῆν / δεῖ προσεῖναι (*nemali / majú mať*), opakovanie v slovách τοῖς ἀνδράσι / ἀνδράσι (*títo muži / muži*). Hneď ďalšia veta vytvára slovnú hru s protikladom ἀπεῖναι a προσεῖναι a zároveň tvorí protiklad s prvou vetou, προσεῖναι / οὐ δεῖ προσεῖναι (*majú mať / mať nemali*):

τί δὲ καὶ προσῆν ὧν οὐ δεῖ προσεῖναι

„A čo mali (προσῆν) z vecí, ktoré by muži mať skôr nemali (οὐ δεῖ προσεῖναι)“

Opäť si môžeme všimnúť opakovanie: V prvých dvoch vetách sa opakovalo δεῖ a προσεῖναι, v tretej vete sa opakuje βούλομαι / βουλοίμην (*chcem / kiež by som chcel*). Okrem toho sa tu využíva podobnosť zvukov vytvárajúca rytmus (ὁμοιοτέλευτον a παρήχησις):

¹⁹ Suidas, s. v. Γοργίας. Vďaka ἀναδίπλωσις je reč „rôsobivá“ (δεινότης), „významná“ (μέγεθος) a „pôvabná“ (χάρις); Demetr., *Eloc.* 66, 140, 267.

²⁰ Aristot., *Rhet.* 3.9.9.

²¹ Zl. B6 DK [Planud. *ad Hermog.* V 548 Walz].

εἰπεῖν δυναίμην ἂ βούλομαι, βουλοίμην δ' ἂ δεῖ

„Kiež by som mohol povedať, čo chcem, a kiež by som chcel povedať, čo povedať treba.“

Hojné používanie figúr Gorgia preslávilo, ale prinieslo mu aj kritiku. Slávny rímsky rečník s gréckym vzdelaním, Cicero, dáva vo svojom *Rečníkovi* do protikladu (vlastné) chápanie rečníka s konceptom (gorgiovského) „sofistu“.²² Cicero vytýka rečníkom Gorgiovho typu, že siahajú po ozdobách reči nápadnejšie a oveľa častejšie ako ostatní – nezameriavajú sa na prijateľnosť argumentácie, ale na vonkajší súzvuk, často odbiehajú od veci, používajú príliš odvážne slová v prenesenom význame, vytvárajú vzťahy medzi slovami rovnakej dĺžky alebo medzi slovami opačného významu a často zakončujú vety podobnými zvukmi.²³

Dvojznačnosť reči. Rétorika patrí z hľadiska dobových politických pomerov k dôležitým umeniam. Netýka sa už iba súdnych sporov – využíva sa v každodennej činnosti pri správe obce. Profesionálni rečníci, logografi a prví sofisti vytvárajú z rétoriky novú τέχνη, ktorú vyučujú ako ktorékoľvek iné umenie či remeslo. S ohľadom na to vytvárajú aj účinné metódy cvičenia, ktorými chcú posilniť u svojich žiakov schopnosť vyvracať stanovisko protivníka. Najznámejšou metódou je argumentácia na obidve strany.²⁴ Za vynálezcu ἀντιλογική sa považuje Prótágoras, ktorý vyhlásil, že „o každej veci sú dva navzájom protikladné výklady (λόγοι)“.²⁵ Samotné antilógie sú indiferentné voči tomu, čo je obsahom téz a protitéz, ktoré formulujú – ich zmyslom je cvičenie sa v argumentácii, nie obhajoba relativizmu.²⁶ Antilógie vychádzajú z antitetického spôsobu vyjadrovania, ktorý je príznačný pre grécky jazyk (Denniston 1952, 70-77). K charakteristickým rysom gréckeho myslenia patrí vyjadrovanie dôležitých myšlienok pomocou ich protikladov. Niektorí historici uvažujú dokonca o agonistickom charaktere celej gréckej kultúry, v ktorej sa neustále súťažilo na štádiónoch a v gymnáziách, na bojiskách a počas náboženských slávností, na súdoch a na politických zhromaždeniach (pozri Burckhardt 1898, zv. I.).

Gorgiove epideiktické reči majú antilogický charakter, a to nielen preto, že jednotlivé argumenty sú formulované pomocou antilógií, ale aj preto, že *Helena* a *Palamédés* predstavujú dva príklady vyvracania názorov, ktoré sa považujú buď za správne, alebo za dosta-

²² *Orat.* 65 [XIX].

²³ Gorgiov vplyv na neskorší rozvoj rétoriky má v určitom zmysle neblahé následky, pretože vlastností, ktoré sú typické pre grécky spôsob vyjadrovania (antitetický štýl a vyváženosť) zvyrazňoval až *ad absurdum*. Gorgias narábal s vyváženosťou takmer s matematickou presnosťou, čo viedlo k tomu, že jeho vety zneli neprírodzene (Denniston 1952, 10).

²⁴ Kerferd považuje ἀντιλογική za technické označenie argumentačnej metódy sofistov: Východiskom je určitý λόγος, t. j. pozícia osvojená protivníkom, proti ktorej vytvoríme protikladný λόγος, a to takým spôsobom, aby protivník buď prijal obidva λόγοι, alebo zavrhol východiskový λόγος (Kerferd 1981, 63). Proti Kerferdovi argumentuje Nehamas (Nehamas 1999, 108-122).

²⁵ DK 80 B6a DK.

²⁶ Vzácnym dobovým dokumentom praktického uplatnenia antilógií je anonymná zbierka Δισσοὶ λόγοι (*Dvojité reči*; okolo r. 400 pr. Kr.).

točne zdôvodnené: Na Helenu sa díva väčšina Grékov ako na príčinu Trójskej vojny, Palamédova vina je podľa achájskych veliteľov jasne preukázateľná. Aristotelovským jazykom by sme mohli povedať, že Gorgiove reči robia zo slabšieho výkladu (spôsobu argumentácie) silnejší tým, že zdôvodňujú protikladné stanovisko oslabujúce pôvodný výklad.²⁷

Argumentácia pomocou ἀπαγωγή a εἰκός. Argumentácia v Gorgiových epideiktických rečiach má strategickú výstavbu – každá téza je uvedená tak, aby sa mohla preskúšať jej obhájiteľnosť logickými prostriedkami. Ak by sa ukázalo, že čiastočné tézy nie sú obhájiteľné, spochybnila by sa obhájiteľnosť hlavnej tézy, t. j. v našom prípade Heleninej a Palamédovej nevinoty. Ide o metódu ἀπαγωγή: Rečník najprv vymenuje všetky možné argumenty, ktoré by mohli svedčiť proti nemu, a potom ich rad radom vyvracia, resp. dokazuje, že ani jeden z nich nie je obhájiteľný. Takýto postup je účinný, lebo poslucháč nadobudne dojem, že rečník vyvrátil všetky možné dôkazy, a tým sa úplne očistil.²⁸

Aristotelés v *Prvých analytikách* (69a20 a n.) vymedzuje dva typy ἀπαγωγή: „1. spôsob argumentácie, keď je zjavné, že prvý termín patrí k strednému, ale nie je zjavné, že stredný termín patrí k poslednému; napriek tomu je rovnako vierohodný, alebo ešte vierohodnejší ako záver; a ďalej 2. keď je málo medzičlánkov medzi posledným a stredným termínom, lebo v každom z týchto prípadov sa viac približujeme k vedeniu.“ Aristotelés uvádza príklad 1. typu ἀπαγωγή: Ak **A** je schopnosť naučiť sa, **B** je vedenie a **Γ** je spravodlivosť, tak je zrejmé, že vedenie sa možno naučiť, ale nie je zrejmé, že zdatnosť je vedenie; ἀπαγωγή vzniká, keď **BΓ** (*spravodlivosť je vedenie*) je rovnako vierohodné alebo ešte vierohodnejšie ako **AΓ** (*spravodlivosť sa možno naučiť*), pretože keď priberieťme na pomoc **B** (*vedenie*), blížime sa viac k porozumeniu **AΓ**, ktoré sme predtým nemali.²⁹ Aristotelés si myslí, že ἀπαγωγή je z hľadiska vedenia nepresná, či dokonca zavádzajúca – ale v určitej fáze skúmania je užitočná a potrebná.³⁰ Metóda ἀπαγωγή sa uplatňuje aj v platónskej dialektike, napr. v *Menónovi* 86e-87e, kde sa uvažuje o *dókaze z predpokladu* (ἐξ ὑποθέσεως).³¹ Gorgiova argumentácia pomocou ἀπαγωγή kladie hlavný dôraz na δόξα: Žijeme vo svete mienok (δόξαι), čo znamená, že nemáme dostatok prostriedkov na to, aby sme si vytvorili presný obraz o tom, aké veci sú, preto sa musíme zmieriť s tým, aké sa zdajú byť.³² S ohľadom na to používa Gorgias dva typy argumentácie: 1. Prvou je argumentácia založená na pravdepodobnosti (εἰκός): Ak nemáme pre-

²⁷ *Rhet.* 2.24 1402a23.

²⁸ Výraz ἀπαγωγή by sme mohli pochopiť ako „presunutie“ základu argumentácie, keď argumentácia vychádza z pravdepodobného alebo dohodnutého predpokladu. Ide o zjednodušenú argumentáciu, v ktorej sa prijateľnosť (obhájiteľnosť) nejakého tvrdenia zdôvodňuje neprijateľnosťou (neobhájiteľnosťou) jeho opaku.

²⁹ Aristotelés uvádza aj príklad 2. typu ἀπαγωγή, ktorý vychádza z kvadratury kruhu (*Anal. Pr.* 69a29 a n.).

³⁰ *Top.* 159b8 a n.; 160a11 a n.

³¹ Aristotelov príklad v *Prvých analytikách* je narážkou na Platónovho *Menóna*.

³² Pozri: (Graeser 2000, 53-54).

svedčivý dôkaz o tom, čo tvrdíme, tak interpretácia udalostí závisí od kritérií posudzovania, ktoré si zvolíme. Kritériá sa zakladajú buď na skúsenosti, alebo na všeobecne prijímanej mienke o povahe ľudského správania, resp. na očakávaniach, ktoré sa s tým spájajú. 2. Ak je nejaká vec nejasná, rečník môže poukázať na rozdielne stránky súvisiace s touto vecou, ktoré umožňujú odkloniť reč od hlavnej témy (Bons 2007, 41).³³

Gorgias uprednostňuje argumentáciu založenú na pravdepodobnosti. Je možné, že v dobovej rétorike predstavovalo εἰκός akýkoľvek argument, ktorý sa v určitej chvíli zdal byť najpravdepodobnejší. Anaximénés z Lampsaka (*Rhet.* 7.4) definuje εἰκός ako argument, ktorému poslucháči uveria, lebo sú oboznámení s príkladmi (παράδειγματα), ktoré sa v ňom zmieňujú. Ak príklady nie sú všeobecne známe, tak ich rečník musí vytvoriť. Argumentácia založená na εἰκός využíva: 1. city poslucháčov (τὰ πάθη); 2. éthos rečníka (ἦθος); 3. to, čo je najlepšie urobiť v záujme získania výhody (κέρδος). V Gorgiových rečiach by však mohlo mať εἰκός hlbší zmysel než v súdnej rétorike. Porozumieť by sme mu mohli pomocou Aristotelovho výkladu:³⁴ Pravdepodobné je to, čo sa stáva spravidla, t. j. to, čo sa môže stať aj inak. Pravdepodobné je v takom vzťahu ku skutočnosti, v akom je všeobecné ku zvláštnemu. Čo to znamená? Ak napríklad niekto vyhlási, „Deti milujú svojich rodičov“, tak vysloví pravdepodobný argument. Vo všeobecnosti je možný, ale nie je nevyhnutne pravdivý v každom jednotlivom prípade. Z takto formulovaného εἰκός by sme mohli vyvodiť, že „dieťa X miluje svojich rodičov“, t. j. že každé dieťa miluje svojich rodičov (Grimaldi 1980, 62).

Aristotelés uvádza, že εἰκός je poznateľné a obsahuje určitú trvalosť, ktorá vychádza z prirodzenosti vecí, ale táto trvalosť obsahuje aj prvok náhodného, t. j. nie nutného (ktoré je podmienkou pravdivého označenia skutočnosti).³⁵ Podľa Aristotela εἰκός patrí k veciam, ktoré sú „skutočné, ale môžu sa stať inými, než sú.“³⁶ V tomto zmysle je εἰκός základom opodstatneného úsudku budúceho vedenia. Ak je εἰκός správne formulované, môžeme z neho vyvodiť to, čo je celkom pravdepodobné, ale nie nevyhnutné.³⁷ V rôznych kontextoch by εἰκός mohlo znamenať niečo „opodstatnené“, „očakávané“, „prirodzené“, „správne“. Rétorika využíva εἰκός ako východisko, ktoré pôsobí prijateľne, lebo sa zakladá na prirodzenej povahe vecí. Úsudok vytvorený z predpokladu nevyúsťuje do pravdivého záveru, ale sprítomňuje mimoriadne opodstatnenú možnosť, že záver reprezentuje skutočnosť vecí.³⁸ Úsudok vytvorený z predpokladu preto nie je ani klamlivý, ani nepravdivý, ale „pravde podobný“.³⁹

³³ V nadväznosti na Gorgiove argumentačné postupy vytvorí neskoršia súdna rétorika dômyselné stratégie obhajoby, tzv. στάσεις („základné pozície na súde“); Hermog., *Stat.* 2.

³⁴ *Rhet.* I.2 1357a34 nn.

³⁵ *Anal. Pr.* 70a4 a n.; *Metaph.* 1027a20-21.

³⁶ *Anal. Pr.* 88b32-33.

³⁷ Takto používa εἰκός aj Platón; porov. napr. *Resp.* 519a-b.

³⁸ Práve v tomto zmysle je aristotelovské poňatie εἰκός odlišné od Platónovho chápania (*Phdr.* 272c-273a, 259e-260e).

³⁹ Porov. Aristotelovu tézu, že rétorika má blízko k dialektike (*Rhet.* I,1).

Palamédova obhajoba alebo o nemožnosti vyjaviť pravdu? Palamédova reč začína poukázaním na protiklad medzi spravodlivosťou (δίκη) a násilím (βία):⁴⁰ Každý človek musí zomrieť, ale smrť môže nastať buď prirodzene (spravodlivo), alebo násilne (nespravodlivo) (*Pal.* §1). Protikladom spravodlivej, čestnej smrti je zomrieť v hanbe. Keďže Palamédés odmieta hanebnú smrť, musí presvedčiť achájskych veliteľov o spravodlivosti (*Pal.* §2).⁴¹ Už z úvodných slov je zrejmé, že spravodlivosť, ktorá je dôležitá nielen pre Palaméda, ale pre všetkých zúčastnených (*Pal.* §36), závisí od toho, aká presvedčivá bude jeho reč (λόγος). Palamédés neobhajuje iba sám seba – bráni spravodlivosť (zbavenú akéhokoľvek božského pôsobenia).⁴² Zatiaľ čo sudcovia disponujú všetkými prostriedkami moci a môžu Palaméda kedykoľvek umlčať, Palamédés má iba svoju schopnosť reči. Inými slovami, ak bude jeho reč presvedčivá, dokáže nielen to, že λόγος je „mocným vládcom“,⁴³ ale aj to, že je schopný nastoľovať spravodlivosť.

Centrálna téza Palamédovej obhajoby je formulovaná pomocou antitézy, ktorá sa objavuje prvýkrát v §3: Palamédés si kladie otázku, či mal jeho žalobca jasné poznanie (σαφῶς ἐπιστάμενος) o zrade, alebo sa aspoň domnieval, že ho má (δοξάζων γ'). Rozdiel medzi tým, čo vieme (ἐπιστήμη), a tým, o čom sa domnievame, že to vieme (δόξα), tvorí východisko a celkový rámec argumentácie.⁴⁴ Na strane Palaméda stojí pravda (ἀλήθεια). Nečakaná Odysseova obžaloba ho síce ochromila (zbavila reči, t. j. schopnosti povedať pravdu, *Pal.* §4), ale jeho povinnosťou je obhájiť sa, ak nechce zomrieť v hanbe. Palamédés formuluje vlastnú obhajobu pomocou dvojitej stratégie dokazovania: Zločin, ktorý údajne spáchal, nemohol vykonať, aj keby ho vykonať chcel, ani nechcel vykonať, aj keby ho vykonať mohol (*Pal.* §5). Úvodný opis situácie, v ktorej sa Palamédés ocitol, predstavuje *logos* ako miesto tragického konfliktu medzi pravdou a mienkou.⁴⁵ Práve v tomto bode sa *Palamédés* odlišuje od *Heleny*, v ktorej bola v popredí dvojznačnosť *logu*

⁴⁰ Palamédés je mýtickým prototypom obete justičnej vraždy. Odysseus ho krivo obvinil z vlasti-zrady, aby sa mu pomstil za to, že ho prinútil ísť do vojny proti Tróji. Verzia Palamédovho príbehu spracovaná v kyklických eposoch, ktorá sa stala predlohou pre attickú tragédiu, hovorí o tom, že Odysseus sfalšoval list dokazujúci Palamédovu zradu a ukryl v jeho stane zlato. Gorgiova verzia príbehu mlčí o priamych dôkazoch – zrejme preto, aby sa mohla naplniť schopnosť argumentácie v rámci *logu*.

⁴¹ Podrobné analýzy *Palamédovej obrany*: (Gomperz 1912, 12-16; Untersteiner 1954, 132-139; Scholten 2003, 97-107).

⁴² V *Helene* sú zákony prirodzenosti uchopené cez termíny τύχη a ἀνάγκη – obidva majú význam božských síl (*Hel.* §20). Palamédés chápe prirodzenosť a spravodlivosť ako ľudskú záležitosť (Untersteiner 1954, 123).

⁴³ *Hel.* §8: δυνάστης μέγας.

⁴⁴ Protiklad medzi vedením (ἐπιστήμη) a domnienkou (δόξα) je nahradený v §5 protikladom medzi ἀλήθεια a δόξα, t. j. rovnakým protikladom, aký formuluje bohyňa v Parmenidovej didaktickej básni (zl. 28 B1,29-30 DK). Niektorí komentátori interpretujú Gorgiovu ἀλήθεια ako „priamu zmyslovú skúsenosť“ v protiklade k domnienkam a dohadom (Calogero 1932, 221), ale v §5 Palamédés hovorí: „Úplne jasne si uvedomujem, že nič také som nevykonal...“ (porov. *Pal.* §24).

⁴⁵ Untersteiner formuluje centrálnu otázku *Palaméda* takto: *Je možné spojiť pravdu s logom, t. j. vyjadriť ju dialektickým spôsobom?* (Untersteiner 1954, 133).

a Gorgias sa s ňou mohol pohrávať ako s „hračkou“ (παίγνιον, *Hel.* §21). Palamédés veri (nič iné mu neostáva), že prekoná tragický konflikt, t. j. že pravda ovládne mienku.

Prvú, strategickú časť Palamédovej obrany by sme mohli pretlmočiť do eleatského jazyka takto: Ak Palamédés niečo nemohol vykonať, tak to bolo preto, lebo to, čo mal vykonať, sa nikdy nestalo, a to, čo nie je, nemôže byť pravda (*Pal.* §§6-12). Argumentácia sa zakladá na εικός (*Pal.* §6): Predpokladajme, že zrada sa udiala – v tom prípade by sa musela začať nejakou rečou, lebo reč predchádza činy. Ale ako by sa mohla uskutočniť reč, keď sa nikto s nikým nestretol? Atd'. Od jedného εικός prechádzame k druhému (*Pal.* §8): Ak pripustíme, že sa stalo to, čo sa nemohlo stať, čo by malo nasledovať? A mohlo to skutočne nasledovať? Atd'. Palamédés postupuje (ἀπαγωγή) cez *reductiones ad impossibile*.⁴⁶ Podobným spôsobom je vystavaná aj druhá strategická časť obhajoby, v ktorej Palamédés dokazuje, že zločin nechcel vykonať, aj keby ho vykonať mohol (*Pal.* §§13-21). Z epistemologického hľadiska už nejde o nemožnosť vedenia toho, čo nie je, ale o problém vôle. Palamédés dokazuje, že nie je možné vedieť niečo, čo nikdy nebolo prítomné v jeho vôli (*Pal.* §§13-14):⁴⁷ Prečo by mal zradiť Grékov? Aby získal moc? Nad kým? Nad Grékmi, alebo nad barbarmi? Nad Grékmi by moc nikdy nezískal, lebo je ich veľa a okrem toho sú výnimoční vo všetkých ohľadoch. Ak by chcel získať moc nad barbarmi, akou silou by to dokázal uskutočniť? Presviedčaním, alebo násilím? Atd'.⁴⁸

Po Palamédovej obhajobe vlastnej osoby, v ktorej dokazuje pomocou εικός, že zločin nespáchal ani skutkom, ani v mysli, obracia svoju pozornosť na Odyssea. Opäť sa vracia k centrálnej antitéze celej obhajoby: „Žaluješ ma preto, lebo naisto vieš to, o čom hovoríš, alebo máš o tom len mienku?“ (εἰδὼς ἀκριβῶς ἢ δοξάζων, *Pal.* §22). Palamédés kladie dôraz na to, že Odysseus nemá svedkov podobne, ako ich nemá ani on – obidvaja sú teda odkázaní na presvedčivosť reči (*Pal.* §23). Λόγος je priestor, v ktorom má byť dokázaná pravda, ale zároveň sa ukazuje ako miesto, ktoré umožňuje spochybniť akúkoľvek pravdu. Palamédés apeluje na sudcov, aby rozlišovali medzi takýmito zásadne odlišnými λόγοι. Žaloba, s akou prichádza Odysseus, sa nemôže opierať o domnienky. Odysseovou povinnosťou je doložiť a dosvedčiť, že Palamédés je vlastizradca: „Každému musí byť jasné, že o veciach, pre ktoré ma žaluješ, nemáš skutočné poznanie. A je pochopteľné, že keď niečo nevieš, tak sa to iba domnievaš. Ale potom si uveril mienke, najnespoľahlivejšej veci na svete, a ešte sa odvažuješ – tomu sa naozaj hovorí odvaha – žiadať trest smrti pre muža, o ktorom vôbec nemáš pravdivé poznanie“ (*Pal.* §24). Spochybenie Odysseovej odvahy, t. j. zdatnosti konania jedného z najväčších hrdinov vojny o Tróju, je prejavom veľkej odvahy, či dokonca trúfalosti (alebo šialenstva). Palamédés sa

⁴⁶ Aristot., *Anal. Pr.* 69a21.

⁴⁷ Zločin, ktorý je iba možnosťou, je z logického hľadiska nemožný. Zdá sa, že Palamédés na tomto mieste otvára otázky, ktorými sa bude zaoberať aj Platónov Sókratés, keď bude dokazovať, že nikto nekoná zle úmyselne.

⁴⁸ Antitéza medzi presviedčaním (πειθω) a hrubou silou (βία) je vlastne antitézou medzi dvomi typmi násilia – logickým a fyzickým (Untersteiner 1954, 134-135). Pre Palaméda je *logos* nielen miestom pravdy a spravodlivosti, ale aj vedomým násilným prostriedkom presviedčania.

pokúša dokázať pravdu nielen silou argumentov, ale aj emocionálne. Spochybňuje Odysseovu múdrosť, t. j. ďalšiu schopnosť, s ktorou sa spája meno tohto hrdinu: „Spoločnou vlastnosťou všetkých ľudí je to, že si o všetkom vytvárajú mienku. Z tohto hľadiska tvoja múdrosť naozaj nijako nevyčníka nad ostatných. Ale veriť by sme nemali tým, ktorí sa niečo len domnievajú, ale tým, ktorí niečo naozaj vedia. Veď mienku nemožno považovať za dôveryhodnejšiu ako pravdu“ (*Pal.* §24). Nakoniec Palamédés nazve Odyssea klamárom (*Pal.* §26).

V záverečnej časti sa Palamédés obracia na sudcov, čo je v súdnej rétorike typickou stratégiou obhajoby (*Pal.* §§28-36). Palamédés pripomína (v zhode s pravdou) svoje minulé činy, ktoré sú všeobecne známe (*Pal.* §§29-30): Nikdy sa proti nikomu neprevinil, vždy konal čestne, uprednostňoval zdatnosť pred bohatstvom (*Pal.* §32). Okolnosti ho nútia, aby pripomenul, že patrí k najväčším dobrodincom Grékov aj všetkých ľudí, lebo jeho vynálezy (napríklad písma a písaných zákonov) patria k tým najdôležitejším z hľadiska ďalšieho rozvoja ľudstva (*Pal.* §30). Je vylúčené, aby sa ten istý človek venoval takým vznešeným veciam aj takým mrzkým činom (*Pal.* §31). Z nášho hľadiska je zaujímavá pasáž, v ktorej Palamédés odmieta použiť prostriedky presvedčania, ktoré využívajú súdna rétorika (prosby priateľov a lamentovanie; *Pal.* §33). Namiesto podvodov (οὐκ ἀπατήσαντά) sa chce odvolať na najjasnejší dôkaz toho, čo je spravodlivé (σφαφεστάτωι δικαίωι). Palamédés sa vzdáva aj ďalšieho rečníckeho nástroja, amplifikácie, keď hovorí, že stručné pripomenutie dôležitých argumentov by malo zmysel len v prípade, že by ho súdili zlí sudcovia, a nie najlepší muži Grécka (*Pal.* §37).⁴⁹

Pre nás je však dôležitá predošlá pasáž, v ktorej sa Palamédés naposledy vracia k otázke možnosti vysloviť pravdu v rámci *logu* a prostriedkami *logu*: „Keby som tak mohol prostredníctvom slov jasne ukázať svojim poslucháčom čistú pravdu o svojich činoch, rozhodnutie v mojej veci by bolo ľahké už na základe toho, čo tu odznelo. Ale keďže to nie je možné, počkajte ešte chvíľu s rozsudkom smrti, a až potom ma súďte na základe pravdy“ (*Pal.* §35).⁵⁰ Palamédés si uvedomuje, že tragický konflikt medzi pravdou a mienkou nedokáže prekonať, pretože sa odohráva v *logu*, ktorý môže, ale nemusí reprezentovať činy, t. j. to, čo sa skutočne stalo (čo je). Jeho jedinou nádejou je čas – najspoláhlivejší sudca. Palamédés varuje achájskych veliteľov pred zlou povestou (δόξα αἰσχρά), ktorá ich bude navždy sprevádzať, ak ho nespravodlivo odsúdia. Apelovanie na správny úsudok porotcov znamená pre Palaméda poslednú možnosť obrany odohrávajúcej sa v *logu*. Paradoxne je však λόγος – svojou povahou vždy dvojznačný – nielen mies-

⁴⁹ Zároveň sa však nevzdáva lichotenia sudcom, ktorých nazýva „najlepšími mužmi Grécka“ (§13, §37).

⁵⁰ Porov. argumentáciu tretej tézy v Gorgiovom spise *O nesúcne čiže O prirodzenosti* (Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ Περὶ φύσεως), v ktorej sa dokazuje, že *ak niečo je, čo môžeme poznať, tak svoje vedenie nemôžeme vyjaviť nikomu inému* (82 B 2 DK). Podrobný komentár ponúka Boháček (Boháček 2004). Th. Buchheim (Buchheim 1989) predpokladá súvislosť medzi Palamédovou situáciou a argumentáciou tretej tézy Περὶ τοῦ μὴ ὄντος ἢ Περὶ φύσεως: Pravdu poznáva človek v konkrétnych situáciách, na ktorých je priamo zainteresovaný, ale svoje poznanie nedokáže sprostredkovať v *logu* ostatným ľuďom (*Pal.* §5, §23).

tom mienky, ktorú chce Palamédés nahradiť pravdou, ale aj miestom zlej povesti.
Pravda sa nedá vyjaviť ako pravda.

Literatúra

- ALLEN, D. S. (2007): Gorgianic figures. In: Sloane, Th. O. (ed.): *Encyclopedia of Rhetoric*. Oxford: Oxford University Press.
- ANDERSON, R. D. (2000): *Glossary of Greek Rhetorical Terms Connected to Methods of Argumentation, Figures and Tropes From Anaximenes to Quintilian*. Leuven: Peeters Press.
- BOHÁČEK, K. (2004): *Proč Gorgiás mluví. Úvod do filosofie nebytí*. Praha: Filosofia.
- BONS, J. A. E. (2007): Gorgias the sophist and early rhetoric. In: Worthington, I. (ed.): *A companion to Greek rhetoric*. Oxford: Blackwell, 37-46.
- BUCHHEIM, Th. (1986): *Die Sophistik als Avantgarde des normalen Lebens*. Hamburg: F. Meiner.
- BUCHHEIM, Th. (1989): *Gorgias von Leontinoi: Reden, Fragmente und Testimonien*. Hamburg: Felix Meiner.
- BUCHHEIT, V. (1960): *Untersuchungen zur Theorie des Genes Epideiktikon von Gorgias bis Aristoteles*. München: M. Hueber.
- BURCKHARDT, J. (1898): *Griechische Kulturgeschichte*. J. Oeri. 2. Aufl. Bd. I. Berlin: W. Spemann.
- BURGESS, Th. C. (1902): *Epideictic Literature*. Dissertation. Chicago: University of Chicago Press.
- CALOGERO, G. (1932): *Studi sull'eleatismo*. Roma: La Nuova Italia.
- COLE, Th. (1991): *The Origins of Rhetoric in Ancient Greece*. Baltimore: Johns Hopkins.
- ROMILLY, J. (1975). *Magic and Rhetoric in Ancient Greece*. Cambridge: Harvard University Press.
- DENNISTON, J. D. (1952): *Greek Prose Style*. Oxford: Clarendon Press.
- GOMPERZ, H. (1912): *Sophistik und Rhetorik*. Leipzig: Teubner.
- GRAESER, A. (2000): *Řecká filosofie klasického období* Prel. M. Petříček. Praha: OIKOYMENH.
- GRIMALDI, W. M. A. (1980): *Aristotle, Rhetoric: A Commentary*. Vol. I. New York: Fordham University Press.
- KENNEDY, G. A. (1959): The Earliest Rhetorical Handbooks. *American Journal of Philology*, 80, 169-178.
- KERFERD, G. B. (1981): *The Sophistic Movement*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KRAUS, J. (1998): *Rétorika v evropské kultuře*. Praha: Academia.
- NAVARRÉ, O. (1900): *Essai sur la rhétorique grecque avant Aristote*. Paris: Hachette.
- NEHAMAS, A. (1999): *Virtues of Authenticity: Essays on Plato and Socrates*. Princeton: Princeton University Press.
- NESTLE, W. (1942): *Vom Mythos zum Logos: die Selbstentfaltung des griechischen Denkens von Homer bis auf die Sophistik und Sokrates*. Stuttgart: Kroner.
- SCHOLTEN, H. (2003): *Die Sophistik. Eine Bedrohung für die Religion und Politik der Polis?* Berlin: Akademie Verlag.
- UNTERSTEINER, M. (1954): *The Sophists*. Transl. K. Freeman. Oxford: Blackwell.

Príspevok vznikol v rámci projektov VEGA č. 1/0017/12 a APVV č. 0164-12.

Vladislav Suvák
Inštitút filozofie FF PU
Ul. 17. Novembra 1
080 78 Prešov
SR
e-mail: vladislav.suvak@gmail.com